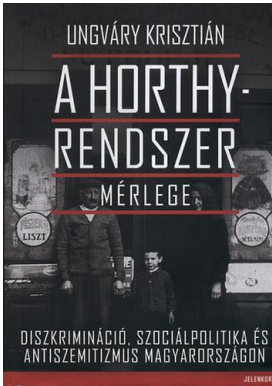

A „TÜDŐ HANGSZERELÉSE”, TÖMEGES RABLÓGYILKOSSÁG ÉS A TRAPPISTA SAJT-PARADIGMA

Ungváry Krisztián (2012) A Horthy-rendszer mérlege.

Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.

Pécs – Budapest: Jelenkor – OszK.

„A hazafiság a mai magyarok közt, a legjobb értelmű is, enyhe zsidózással kezdődik; ez az előjáték; alapjában nem áll másból, mint csendes sóhajtozásból és mély légvételből, mintha csak a tüdő hangszereleése lenne. Az is. Folytatódik a kapitalizmus elleni sóhajtozással, ami még ugyanaz a terület, majd átcsap a kifakadásokra Pest ellen, aminek semmi köze az országhoz, tehát a magyarsághoz, ahová az adó ömlik s ahonnan bűdösödik a hal. Így érzik végre a vidékre, a magyarság sorsához, ahol aztán a töprengés, azaz búslakodás nagy fekete semmibe fordul, a beszélgetésnek szomorú legyintések vetnek véget, jelezve, hogy jobb nem is beszélni.

Négy nap alatt három megyében játszottam el ezt a némajátékot vacsora után rokoni körben, ijesztő pontossággal. Minél műveltebb lelkű társaságban ültem, annál gyorsabban érkeztünk odáig, hogy jobb arról nem is beszélni, igyál, öcsém”

(Illyés 1933).

A recenzált mű² által 11 különböző oldalon is megemlített Illyés Gyula esszéjéből, a *Pusztulásból* vett idézet jól illusztrálja a *Mérleg* néhány fontos téziséét. Mindenekelőtt: a két világháború közötti Magyarországon az antiszemitizmus korántsem korlátozódott a szélsőjobbra, hanem gyakorlatilag valamennyi politikai áramlat hívei – illetve a politikailag el nem kötelezettek – között is találkozhatunk „zsidózó” megnyilvánulásokkal. Méghozzá kifejezetten gyakran. Az ún. zsidókérdés³ jó ideje a korszak domináns diskurzusa volt már a *Pusztulás* megjelenése körül is, s még inkább azzá vált a következő évtizedben, egészen 1944 „hideg májusáig”, amikor Márai Sándor a naplójában már egyenesen azt rögzítette, hogy „az emberekkel nincs mit beszélni. Mint ahogy részeggel vagy örültekkel nem lehet vitatkozni: a magyar középosztály megőrült és berúgott a zsidókérdéstől. Az oroszok Körösmezőnél, az angolok és az amerikaiak Pest fölött, s ez a társadalom eszelősen és tajtékozva nem akar, nem tud másról beszélni, csak a zsidókról” (Márai 1998: 156.).

Másrészt: a zsidókérdés szorosan összekapcsolódott az antikapitalizmussal, „ami még ugyanaz a terület”, s amely ugyancsak népszerű diskurzusnak számított a korabeli Európában, bal- és jobboldalon egyaránt. Harmadrészt, figyelemreméltó

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

² A továbbiakban: *Mérleg*; a nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

³ A „zsidókérdés” kifejezést a továbbiakban nem tesszük idézőjelbe: a korszak egy diskurzusának megnevezésére használt leíró kifejezéseként kezeljük. A „zsidó” kifejezés alatt a továbbiakban egyaránt értünk zsidó identitással rendelkező, illetve a korabeli törvények által zsidónak minősített magyar állampolgárokat.

Illyés (korabeli)⁴ attitűdje a „zsidózáshoz”: magától értetődőnek tartja e diskurzus létét, s úgy tűnik, morálisan is csak azt nehezményezi, hogy az „*eltereli a figyelmet a (vidéki) magyarság sorskérdéseiről.*” Pontosabban, mintha némi „féltekenységet” mutatna: miközben a „zsidózás” szinte már reflektálatlanul kibuggyan a résztvevőkből, addig a „sorskérdéseknek” – Illyés diagnózisa szerint – nem volt ilyen kidolgozott „nyelve”.

A *Mérleg* nagy súlyt fektet annak bizonyítására, hogy a két világháború közötti Magyarországon a zsidókérdés diskurzusa „mintává” vált más kisebbségi „kérdések” – így például a „svábkérdés” – megfogalmazására is. Noha a különbségek nyilvánvalóak – maga Ungváry is elismeri, hogy 1944 előtt nem beszélhetünk a németek diszkriminációjáról, bántalmazásáról, az 1945 utáni kitelepítések pedig nem említhetők egy lapon a zsidóság 1944-es deportálásával –, mégis a németek ellen irányuló *megnyilvánulások* is igyekeztek a zsidókérdés-diskurzus kidolgozott és széles körben elfogadott toposzaihoz mint erőforráshoz fordulni.⁵ (S bár nem ez a legfontosabb szempont, több mint érdekes: a két diskurzus hasonlóan „nagyvonalúan” bánt a tényekkel is. Recenzens számára különösen informatív volt például annak kimutatása, hogy a *Pusztulás* a svábság dunántúli „térnyerése” elemzésekor nem csak gyakran csúsztat, hanem több esetben kifejezetten valótlanságokat állít egy-egy konkrét falu „elnémetesedéséről” írva; általánosabban pedig, mind a korabeli regionális,⁶ mind az országos adatok inkább a németiség asszimilációs veszteségéről⁷, mintsem térnyeréséről szólnak (264-265).

Ezen írás sem kerülheti meg az antiszemitizmus kérdését, mely kifejezést Ungváry nem véletlenül emelt könyvének címébe is. A történelmi kontextusba helyezve: az első világháború után Európa-szerte sokakban megingott a jogállamiságba és egyenlőségbe, illetve a piacgazdálkodásba és kapitalizmusba vetett hit,⁸ majd ezek a nézetek és attitűdök újabb megerősítést kaptak, először a válság, majd az 1936 és 1940 között rendkívül sikeresnek tűnő náci politika⁹ által. Az antiliberalis, antikapitalista, etatista nézetek végül az ideológiai skála két végpontja körül álltak össze koherens csomagokká: megszületett/megerősödött e nézetek szélsőjobboldali (fasiszta-náci) és szélsőbaloldali (kommunista) megfogalmazása; az ilyen nézetek számára gyakorlati mintát, előképet, inspirációt pedig egyrészt az első világháborús német kötött gazdaságirányítás, másrészt a sztálini fordulat utáni szovjet gazdaságpolitika jelentett.¹⁰

⁴ A *Mérleg* szerint Illyés még az első zsidótörvényt (1938) is támogatta „*a magyar kultúra védelmében*”, s csak 1941-től látható, hogy „*szembefordult korábbi álláspontjával*” és „*sorozatban közölte zsidó szerzők műveit a Magyar Csillagban*” (265).

⁵ Recenzens ismeretei szerint az ún. cigánykérdés korabeli diskurzusa sokkal jobb példa lett volna, mint a svábkérdésé. Igaz, a két világháború közötti korszakban a romák nagyságrenddel ritkábban kerültek a figyelem középpontjába, mint manapság, de egyrészt a roma holokauszt, másrészt az utóbbi évtizedek cigányellenes diskurzusa visszamenőleges hatállyal is felhívja ezekre a figyelmet. A különbség lényege abban állhat, hogy a két világháború közötti többségi társadalom a romákban semmilyen formában nem látott konkurenciát, míg a mai cigányellenesség vetélytársnak látja őket az állami újraelosztás forrásaihoz való hozzáférésben.

⁶ „*A dunántúli németek száma 1920 és 1930 között 8000 fővel csökkent, míg a [dunántúli] magyaroké 180 ezer fővel növekedett...*” (264).

⁷ A magyarországi németek 1920-ban 9,9%-os aránya 1930-ra 5,5%-ra csökkent. Mivel „népesedési pánikról” volt szó, tegyük hozzá: a korszakban született gyerekek édesanyjai között ugyanebben a korszakban 9,2%-ról 5,2%-ra csökkent a németajkiak aránya (Demográfiai évkönyv 2011: 2.4.13. adatsor).

⁸ „*A háború előtti politikai módszereknek meg kell bukniuk. A liberalizmusnak vége és nem lehet többé életrekelteni... Minden, a világháborúból hazatérő hadsereg diktatúrát, de legalább is igen erős kezét kíván. A diktatúrára vagy erős kézre... szükség van gazdasági, politikai és szociális vonatkozásban egyaránt [kiemelés tőlem – DCs]*” – fogalmazott naplójában 1918 decemberében Kozma Miklós (1933:74).

⁹ Tegyük hozzá: egyrészt, kívülről nézve a sztálini fordulat is rendkívül sikeresnek tűnt, s csak utólag láthatjuk, hogy nem „csak” embertelen politikáról volt szó, de gazdasági-társadalmi szempontból is zsákutcának bizonyuló pályán indította el Szovjetuniót/Oroszországot. Másrészt: ugyancsak utólag vált világossá, hogy a korabeli USA egészen más úton indult el, mint a totalitáriánus államok, de a kortársak még inkább a hasonlóságot látták a New Deal és a korabeli európai etatista kísérletek között.

¹⁰ „*Ha maga a Történelem is a kommunizmus híve lenne, akkor sem tudná ilyen ügyesen szinkronba hozni a nyugati világ legsúlyosabb válságát és az orosz ipari forradalom első szakaszát. A kontraszt olyannyira erős volt, hogy óhatatlanul mindenki erre a következtetésre jutott: övék a jövő, miénk a múlt*” (Arthur Koestlert idézi: Heller – Nyekrics 1996:210).

Magyarországon a szélsőbal befolyása 1919 után minimálisra csökkent, ugyanakkor a szélsőjobb már az 1920-as évek elején igen erős szervezeti hálót hozott létre; majd a Horthy-kor utolsó (és első titkos) választásán rendkívüli mértékben előretörték a nyilasok – Ungváry szerint, a kormánypárt győzelmét csak a csalások beépített rendszere tette lehetővé, amely 1939-ben még „túlélte” a nyílt szavazás megszüntetését (193). De ami ennél is fontosabb: a két világháború közötti „leválthatatlan” kormánypártban az első években nagyon erős, majd a Bethlen által ideiglenesen kiszorított szélsőjobb¹¹, az 1930-as években visszatért. Sőt: Ungváry hosszasan bizonygatja, hogy az 1938 utáni időszakban a szélsőjobb *gyakorlatilag meghódította* a kormánypárt (és a vele szorosan összefonódó államapparátus) szinte egészét,¹² s a pártban a *nem* fasisztoid konzervatívok befolyása nagyon szűk körre korlátozódott. E csoport csak egy biológiai véletlennek köszönhető befolyása döntő részének megmaradását: nevezetesen, hogy Horthy biológiai értelemben túlélte politikai rendszere halálát.

Az utolsó mondat a recenzius megfogalmazása ugyan, de vélhetően nem áll távol Ungváry felfogásától: szerinte is eltűnt már valamikor 1938-1940 között az a Horthy-rendszer,¹³ amelyet tulajdonképpen nem is a névadó, hanem Bethlen István teremtett meg az 1920-as évek elején. Ezt a „rejtett rendszerváltást” elfedte a személyi és ideológiai folytonosság, s nem csak a kormányzó személyének állandósága: a Horthy-Bethlen-kör és a (részben kormánypárti) szélsőjobb ugyanis jelentős részt *közös nyelvet beszélt*, és ezt a nyelvet – az irredentizmuson kívül – az antiszemitizmus teremtette meg.

Ez a zsidóellenesség szerves kapcsolatban állt a „lopakodó szélsőjobb rendszerváltás” strukturális jellegzetességeivel (lásd később), ráadásul alkalmas volt a jobboldalon túli, szinte teljes nem-zsidó társadalom megszólítására is. Az 1930-as évekre ugyanis szinte már általánosan elfogadott gondolatá vált – különösen a *kormánypárttól balra és jobbra*, de nem csak ott –, hogy a Horthy-rendszer leggyengébb pontját a kirívó társadalmi egyenlőtlenségek jelentik, s hogy az ebből fakadó problémákat szociálpolitikával, a gazdasági-társadalmi viszonyokba való intenzív állami beavatkozással lehet, illetve kell enyhíteni. A kor uralkodó diskurzusának nézőpontjából logikusnak tűnt az összekapcsolás: ezt a szociálpolitikát a zsidók vagyonából kell finanszírozni.¹⁴

„A zsidó menjen ki, a pénz maradjon bent” – nem egy hordószónok fogalmazott így, hanem Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter foglalta így össze a zsidótörvények lényegi célját 1939. június 23-i beszédében. Ugyanő, egy két évvel későbbi beszédében (1941. június 9-én, a bajai főispán beiktatása alkalmával): „A nemzetnek mint egésznek joga van igénybe vennie a zsidó vagyont és a nemzet céljaira fordítani azt, mert évtizedeken át elnéztük és tűrtük, hogy a zsidók nagyobb részét vegyék ki a nemzeti jövedelemnek, mint amennyi őket megillette volna” (335-336). A később Szálasi kormányában is szerepet vállaló, majd háborús bűnősként kivégzett politikus beszédrészleteinél is figyelemreméltóbb a következő idézet: „a szociális igazság

¹¹ A kormánypárton kívüli és belüli szélsőjobb között persze rengeteg volt az átjárás és – mivel előbbi nem csak pártokban, hanem rengeteg egyéb, a kormánypárti tagságot nem kizáró szervezetben is megnyilvánulhatott – átfedés. Ungváry szerint: „megkockáztatható az a tézis, amely szerint sokkal nagyobb fokú ideológiai kontinuitás állapítható meg a szélsőjobb korai fajvédő és nyilas formációi között, mint azt eddig a kutatás feltételezte” (331).

¹² E jobbratolódást kívánja szimbolizálni a tartalomjegyzék képecskéje. A kép komoly tartalma: a kezdetben Magyarországon is baloldali közlekedést csak 1941-ben váltotta fel a jobboldali. A baloldali érzelműek számára jó vicclehetőséget jelentett, hogy a földalatti vasúton egy ideig még fennmaradt a korábbi rendszer.

¹³ Márai Sándor idén kiadott *Hallgatni akartam* című önéletrajzi írásában ugyancsak 1938-ra – az Anschluss évére – teszi a totalitáriánus fordulat kezdetét, amely 1948-ban teljesebbé válik. Érdemes megjegyezni: a polgári szerző szerint 1938 után a magyar középosztály *zöme* elfaszálódott.

¹⁴ Az „idegen” csoportok kárára végrehajtott szociálpolitikai intézkedések gyakorlata a tágabban vett térségben koreszmének számított, csak nem okvetlenül a zsidók ellen irányult. Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában például a magyarok ellen (137); groteszk történelmi iróniával ezen országok nacionalistái rendszeresen éppen azzal támadták a helyi zsidóságot, hogy „túlságosan magyarok”.

érvényesülése előbb való a jogegyenlőség elvénél. [A zsidóellenes jogalkotással] megnyithatjuk zsilipjét a magyar polgárosodás eddig sajnálatosan elmaradt folyamatának, amelynek múltunkban olyan végzetes következményei voltak”. Utóbbi mondatok szerzője Fábíán Dániel, a Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnöke, József Attila társszerzője, az a „Fábíán Dániel, aki a paraszt felé fordulásnak a fő hirdetője volt, a politikai baloldal felé közeledett, s egy időben a Szocializmusban közölt ortodox marxista hangnemű cikkeket” (Némedi 1985:53). A népi írók a nagybirtokrendszer által szimbolizált, megjelenített, újratermelt egyenlőtlenségekre összpontosítottak, de a zsidók kárára történő redistribúciót is el tudták fogadni, mint egy, az ő sajátos nézőpontjukból „jobb, mint a semmi”-megoldást.

Nehezen eldönthető, mi nyomasztóbb: hogy a magyar nem-zsidó középosztály jelentős része, valószínűleg többsége, a zsidók kiszorítását és kifosztását hirdető rasszizmus híve lett az 1930-as évek végére, vagy hogy a radikális antiszemitizmust nem vallók jelentős része is kezdte elfogadhatónak tartani a vagyoni újraelosztást zsidó vagy zsidónak minősített honfitársai kárára. 1944-ig mindenesetre kevesen ismerték fel, hogy még a „mérsékelt”, „szociálpolitikai” antiszemitizmus is milyen ijesztő eszmék és gyakorlatok trójai falovaként működik. Nem „csak” az antiszemitizmus szította ugyanis az „újraelosztás a zsidók kárára”-gondolatot, hanem egy olyan folyamat is, amelyben ha valaki esélyessé vált arra, hogy egy ilyen „újraelosztás” nyertese legyen, az nyilvánvalóan fogékonyabbá vált minden olyan ideológiára is, amely a fosztogatásban való részességét legitímálta, „szociálpolitikai elégtétellé” stilizálta.

Márpedig az állami politika nyilvánvalóan igyekezett a zsidók kifosztásának nyereségét (pontosabban: annak egy részét) minél szélesebb körben teríteni. Ennek alkotóeleme volt például, hogy – az egy az „árufelhalmozók elleni harc” jegyében hozott 1941. évi januári rendelet alapján – a feljelentő a lefoglalt árucikk ötödét megkapta (397). Józan ésszel megközelíteni a kérdést, és megkérdőjelezni, hogy „az árufelhalmozó” egyenlő lenne „a zsidóval”, anakronizmus lenne – a késő-Horthy-kor Magyarországon ugyanis éppen ez a logika érvényesült. Mint egy korabeli (1942. június 24.) parlamenti interpelláció fogalmazott: „Budapesten (...) 50.000 zsidó háztartás van, (...) az egész országban 180.000 (...). Ha ezek felét kikapcsolnám azzal, hogy szegények, bár nem így van, s ha csak 100.000 olyan családot veszek, amelyről az adatok szerint tudomásunk van, akkor tessék meggondolni, ha a 100.000 háztartás mindegyikében csak félmázsa szappan van, pedig sokkal több van, akkor 50.000 mázsa szappan tárolódik mind ezekben a háztartásokban. Hány magyar család asszonyai állnak sorba és nem tudnak szappanhoz jutni (...)?”

Ha ugyancsak félmázst veszek – pedig sok bődönről van itt szó – libaszírból van néha 45-50 kg, tehát minimálisan azt veszem, hogy 100.000 zsidó háztartásban van... ugyancsak 50.000 mázsa, 500 vagon zsír... (...) Hivatkozom Németországra, ahol ebben a tekintetben, példásan oldották meg a közellátás nagy és nehéz feladatait (...). Kérem a kormányt, hogy haladéktalanul szigorú rekvirálás bevezetésére a Lipótvárosban és az összes zsidó háztartásokban” (id. 311).

Az „adatok szerint” kiszólás nem véletlen: a fenti agyrémszerű víziót a háztartásoknak álcázott zsidó szappan- és élelmiszerraktárakról egy – pusztán szakmai szempontból jó nevű – közgazdász, Matolcsy Mátyás fejtette ki. „Ő vezette be a »representatív háztartási statisztika« és az »élelmiszerkosár« fogalmát a magyar tudományos életbe” (311). Ha megpróbáljuk mégis komolyan venni az idézett demagógiát: túl azon, hogy a korabeli szappanszükséglet¹⁵ szintjéhez képest a „családonként fél

15 A Mérleg egyik nagy erényét éppen az ehhez hasonló részletek jelentik: az 1943-ban bevezetett jegyrendszer szerint egy főre 10 dkg pipereszappan jutott – kéthavonta, azaz egy öttagú családra 3 kg évente (417). Mai szemmel nézve ez kevésnek tűnik, de érdemes összevetni egy másik adattal: a Munkaegészségügyi Vizsgáló Állomás 1933-tól 1942-ig rendszeresen vizsgálta a munkás- és tanoncfiatalok

máza” képtelenség, Matolcsynak tudnia kellett volna azt is, hogy ha rejtett szappankészleteket „fedeztek volna fel”, akkor azt a „tervgazdaság” (lásd később) viszonyai között a szappantermelés arányos csökkentésére, és az így felszabaduló kapacitások átcsoportosítására használták volna.

Míg kezdetben a „zsidó nagytőke” és a zsidók által betöltött értelmiségi pozíciók álltak az antiszemita diskurzus középpontjában, addig az 1940-es évek első felében már állások, kiskereskedelmi vevőkörök, üzlethelyiségek,¹⁶ végül 1944-ben már „gazdátlaná vált” „zsidó” lakások, zongorák¹⁷ vagy „abroszok szalvettával” kerültek a célkeresztbe. Kommentár nélkül: „Folyó hó 1-én délután a városházára mentünk férjemmel, és a városháza folyosóján a városházi altiszt elébünk állt azzal, hogy most nem szabad felmenni a városházára, mert tanácskozás van Ruttkai tanácsnok szobájában. Férjem erre erélyesen rászólt az altisztre, hogy saját felelősségemre engedjen fel és mi mentünk fel a II. emeletre Ruttkai tanácsnok szobájába ill. a mellette levő szobába. Férjem, megjegyzem egyenruhában volt. Ruttkai tanácsnok előszobája előtt 30-40-en álltak kint a folyosón és az előszoba ajtaja nyitva volt. Mi a tömeg szélén megálltunk, és láttuk, hogy valaki a szobában asztalon állt, és felvett egy-egy csomag fehérneműt, majd szőnyeget és a kikiáltási árat kiabálta, pl. »12 személyes abrosz szalvettával, kikiáltási ára 15 pengő«, továbbra is kiabálta hogy »nem kell felvernünk az árat, mert mi köztünk van árverezve«. Kiabálta továbbá, hogy »Dunnahuzat, kikiáltási ára 7 pengő paplanlepedővel!« felverték 30 pengőre. Benéztünk a szobába és láttuk, hogy a szobában nagyon sok szőnyeg, fehérnemű, minden fajta.

Egy tisztviselőnk kérdőre vont a tömegből, hogy én ki vagyok, mert itt csak tisztviselők állhatnak. Erre én azt mondtam, hogy »én is egy katonának vagyok a felesége, énnekem is van olyan jogom a zsidó holmihoz, mint maguknak, vagy akkor miért nem viszik a zsidó holmit a szegénytelepre, a dzsungelbe [kiemelés tőlem – DCS]«. Erre a tisztviselő azt mondta, hogy »Maga úgy sem kap, menjen innen, szégyelje magát, hogy ide jött és még meg is lökött«. Erre fel, látta az asztalon álló férfit ezt a jelenetet, és az is rám szólt, hogy »Hordja el magát, mert itt csak a tisztviselők lehetnek jelen« (egy „károsult” feljelentése alapján készült rendőrségi jegyzőkönyv részlete, 1944. június 2., id. 584-585.).¹⁸

Ungváry egyik legfontosabb tézise szerint nem „csak” egyszerűen vagyonátcsoportosítás történt, de a társadalmi-gazdasági szerkezet alapvető strukturális változásai következtek be. A szerző úgy fogalmaz, hogy megkezdődött Magyarországon a „tervgazdaság” kiépítése. Recenzens véleménye szerint azonban ezen a ponton a *Mérleg*ből hiányzik egy fejezet, amelyben tisztázhatott volna bizonyos alapfogalmakat. Ungváry számára ugyanis mintha egy kétopcós választás lenne: vagy „kapitalista”

életmódját, s úgy találta: a vizsgált populációban a fiúk 70%-a havonta négyszer fürdött/mosakodott meg teljesen, 6,6%-uk ennél gyakrabban – a többiek ritkábban (123).

¹⁶ Érdemes megismételni: az államhatalom igyekezett a társadalom minél nagyobb részét érdekeltté tenni: „A 100/1943 ME rendelet végrehajtási utasítása mintegy törvényesítette az addigi, magánfeljelentéseken alapuló gyakorlatot, amennyiben elrendelte, hogy az üzlethelyiséget igénylő személy jogosult felkutatni olyan üzlethelyiségeket, melyeket iparjogosítványukat elvesztett vagy kötött áruk forgalmazására nem jogosult személyek (értsd zsidók) birtokolnak. Ezeket az üzlethelyiségeket közvetlenül az illetékes iparhatóságoknál lehetett kiigényelni. A végrehajtási utasítás nem lehetővé tette, hogy az igénylő konkrét címet jelöljön meg, melyet kiigényelhetőnek tart: enélkül a kérvényt be sem lehetett adni” (449).

¹⁷ „Én mint tanítónő eddig is nagy hiányát éreztem e hangszerek dalok és más egyebek betanításánál, de fizetésemből nem állt módomban venni. Ezért kérem, hogy az általuk lefoglalt volt zsidó zongorából részemre juttatni szíveskedjenek. Ha lehetne – úgy a Bocskai u. 11. szám alatt levő F. E. zongoráját kérném. Szíves jóindulatukban bízva maradok...” (id. 590).

¹⁸ Recenzens először egy 12 éve megjelent hetilap-cikkben olvasta Ungváry ezen idézetét (*Magyar Narancs*, 2001. május 31., 27.), s tulajdonképpen azóta várta azt a kötetet, amelyről most már tudja, hogy a *Mérleg* lett.

vagy „tervgazdaság” egy gazdasági rendszer – holott helyesebbnek tűnik egy skála két lehetséges végpontjaként kezelni e két kategóriát (csak esetleg más néven).¹⁹

Arról, hogy egy gazdasági egység mit termel, hol, milyen minőségben, kinek az irányításával/alkalmazásával, milyen béreket fizetve, milyen áron és kitől vásárolva az „inputot” (alapanyag, félkész termék, energia stb.), milyen áron, milyen ütemezésben és kinek adja el az „outputot” (gyártott terméket vagy szolgáltatást) stb. stb.

- egy ideáltipikus (szabad)piaci kapitalizmusban a magántulajdonosok (és részben – az általuk szabadon megbízott – menedzserek döntenek, persze a strukturális – pl. piaci – kényszerek figyelembevételével). Ugyanakkor
- egy ideáltipikus tervgazdaságban mindenről az „erős kéz”, a gazdaságirányítás, az állam – és az általa kinevezett menedzserek – döntenek.

Az ideáltípusok „persze” sosem valósulnak meg a maguk tiszta formájában – ezek egy skála végpontjai, amely skálán a tényleges gazdasági rendszerek elhelyezhetők. Nem egyenletes eloszlásról van szó: a skála ugyanis nem vízszintes, hanem *lejt* a tervgazdasági végpont irányába, s ezen a végén kezd roppant síkossá is válni. A metaforán túllépve: az állami beavatkozás egy bizonyos szinten túl kezd öngerjesztővé válni, mivel túl sok szereplő válik érdekeltté a folyamatban, s mivel a „tervgazdaságot” legitimáló ideológiák hatékonysága rendkívüli helyzetekben hatványozódik. Ezen ideológiák egyszerre mozgósítanak morális érveket (a piaci szereplők a saját partikuláris magánérdekeiket követik, míg az állami apparátus – legalábbis a „mieink” által irányított – a közérdeket) és pragmatikus érveket (a piac pazarol, embertelen, rövidlátó, és nagy kilengésekkel, válságokkal kísérve növekszik, míg a „tervgazdaság” mindenben ennek az ellentéte). Végül: „rendkívüli helyzetből” az 1914 és 1945 közötti periódusban volt elég Európában (arról nem is beszélve, hogy az erre reagáló rezsimek gyakran igyekeztek fenntartani, sőt, gerjeszteni a folyamatos „rendkívüli állapot” érzetét, vö. „*az osztályharc szüntelenül fokozódik*”).²⁰

A recenzens tisztában van azzal, hogy a Horthy-kor kapcsán sokak számára – akár alapvetően elismeréssel tekintenek erre a rendszerre, akár ellenkezőleg – még az idézőjelbe tett „tervgazdaság” használata is nehezen elfogadható gondolat. Bizonyos szempontból azonban segít Ungváry könyvének, hogy nem annyira szofisztikált "formációelméleti" fejtegetésekkel, hanem empirikus részletek tömegével bizonyítja, teszi érthetővé és érzékletessé, hogyan nyúlt bele az állam már az 1938-1944 közötti korszakban a gazdaság, a fogyasztás, a mindennapi élet ezernyi területébe oly módon, hogy az egyrészt már egy új minőséget jelentett a már a dualizmusban is érzékelhető állami beavatkozásokhoz képest, másrészt pedig oly módon, hogy az folytonosságot mutat az 1945 és 1949 között kibontakozó folyamatokkal, illetve a szocialista tervgazdasággal.

A szerző megfogalmazásában: „*A gazdasági központosítás jelentős mértékben megelőlegezte azt a gazdaságirányítási rendszert, amelyet Magyarországon 1945 után vezettek be. Magyarországon a huszadik század nagy részében a gazdaság normális működési formájának a rendkívüli állapot vagy éppen a válsághelyzet számított (1914–1920 között hadigazdálkodás,*

¹⁹ A „tervgazdaság” használata eleve nem túl szerencsés, mivel a fogalom túlságosan kötődik a szocialista rendszerekhez; amit a kötet nyer a provokációs potenciál vámján, elveszíti a fogalmi tisztaság révén.

²⁰ „*A jobboldali keresztényszocializmus sokaknál párosult az állam újraelosztó szerepének hangsúlyozásával is. Csak ezért történhetett meg, hogy 1938. augusztus 10-én, a minisztertanácsi ülésen Rátz Jenő honvédelmi miniszter felvetette, [hogy] háború esetén az országban teljesen be kellene szüntetni a szabad piacot és a pénzforgalmat, és minden [kiemelés az eredetiben. DCs] fogyasztási cikket csak jegy ellenében volna szabad kiszolgáltatni, ami következményeiben egyenlő lett volna a hadikommunizmus bevezetésével. Rátz békeidőben is be akarta vezetni az állampolgárok munkakényszerének és vezénylésének intézményét” (200–201). Recenzens szerint az idézett megnyilvánulás inkább az ideológia és a „rendkívüli helyzet”-mentalitás egymást gerjesztő kölcsönhatását illusztrálja.*

1931-től kötött valutagazdálkodás, 1938-tól fokozottan kiépülő államkapitalizmus, 1939-től 1945-ig ismét hadigazdaság, majd az újjáépítés abnormalis viszonyai után sztálinista totális tervgazdaság, amely meggyengülve, megpuhulva, megváltozva ugyan, de lényegét tekintve a rendszer végéig fennmaradt. Ezért egyáltalán nem túlzás az az állítás, hogy az állami mindenhatóság és újraelosztás jelensége már 1945 előtt természetessé, sőt megszokottá vált. Ráadásul az értelmiség jelentős része kevesellte ennek mértékét” (418–419).

Egy sor intézkedésnél megfigyelhető, mintha a döntéshozók két preferencia optimumának kialakítására törekednének: a zsidóság kiszorítására a gazdasági életből és az állami szerepvállalás növelésére, a „tervgazdaság” kiépítésére; „szerencsésükre” e két törekvést könnyű volt harmonizálni. Példának okáért, Imrédy szeszipari törvénye, „mely 10 ezer hektoliter feletti termelésnél automatikusan, alatta pedig egyedi elbírálás alapján államosította az üzemeket” (217), szinte kizárólag zsidó tulajdonban lévő üzemeket sújtott. Érdeemes megjegyezni, hogy a törvényjavaslatot a parlament először leszavazta, s csak a képviselők egyenkénti megdolgozásával, Imrédy „lemondok, s utánam jön a káosz”-típusú fenyegetőzésével sikerült végül megszavaztatni. Az államosítás ekkor szinte még szükségmegoldásnak tűnt, mert „a kormányzat egyszerűen nem talált keresztény tőkeérdekeltséget, amely képes lett volna átvenni az üzemeket”. A következő években viszont kiderült, hogy „a szeszipari törvénnyel az állam óriási bevételekhez jutott” (218), amelyet a „tervgazdaság” hívei nyilvánvalóan pozitív visszajelzésnek tekinthettek, s a fentihez hasonló állami újraszabályozások dolga is sokkal könnyebb lett (például az 1936-ban kísérletképpen indított, majd kiterjesztett szociális cukorosztó akciókat is a zsidó cukoripari vállalkozók kárára működtették (219-220).

A győri programban (1938) – amely az elterjedt vélekedéssel szemben nem csak egy fegyverkezési, hanem általános gazdaságélénkítő program²¹ volt – nincs nyílt antiszemitizmus, de pusztán annak variálásával, hogy minél nagyobb költséghányad essen olyan gazdasági csoportokra, amelyekben a zsidóság felülreprezentált volt, el lehetett érni, hogy „a program adóterheit becsléseim szerint mintegy 50%-ban zsidó adófizetők viselték” (180).

1939-ben a szesztörvény tehát már sikeres mintának számított, amikor a kormányban felvetették a burgonyatermesztés és keményítőtermelés területének újrendezését, „mert szabályozás hiányában kíméletlen verseny kezdődne, amely előreláthatólag a nagy tőkével rendelkező, zsidó tulajdonban álló gyárak győzelmével és a jelenleg szünetelő keresztény vállalatok teljes megsemmisülésével végződne” (Kunder Antal iparügyi miniszter a kormányülésen, id. 389). A zsidó vállalkozók kárára egyszerre sikerült piacsűkítést és árcsökkenést végrehajtani; a kormányrendeletben többek között „döntöttek a burgonyavizsgálati díj mázsánkénti 2 pengőre történő emeléséről, amely alól azonban a keresztény kereskedők mentességet kaphattak” (389). Jellemző: ekkor már rendeletben szabályozhattak olyan kérdéseket, amelyeket Imrédynek még a törvényhozáson kellett „átvernie”.

A „tervgazdaság” kiépítése érdekében szaporodtak az újabb szervezetek, amelyek újabb és újabb hatásköröket vontak magukhoz; eközben nyilván csökkenthette a régi intézmények neheztelését, ha ezeket a jogköröket új, addig nem „szabályozott” területekre is kiterjesztették. Például, a legfontosabb stratégiai nyersanyagok elosztására 8 Anyaghivatal jött létre, amelyeket 1942-ben egy szervezeti egységbe vontak össze. Az egyesített hivatal dönthetett arról, hogy ki kapjon szenet, vasat, bőrt, idővel bármilyen más nyersanyagot; döntései megkerülhetetlenek voltak, a hivatalba a honvédség is delegált tagokat (416). Vagy

---

²¹ Ungváry Teleki Pálra hivatkozik, aki 1939-es szegedi beszédében „ötéves tervnek” nevezte a győri programot (180).

például a Gömbös-kormány alatt létrehozott Árelemző Bizottságnak még nem volt szankcionálási joga (bár „az állami megrendelések szelektív odaítélésével történő zsarolás” eszközével élve az állami beavatkozás már akkor sem volt eszköztelen, 183). Az Imrédy által létrehozott Árkormánybiztosság viszont már komoly jogosítványokkal rendelkezett (183).

Tanulságos történet az Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztossága, amelyet 1938-ban hoztak létre, elvileg a nevében utalt problémák kezelésére. A Teleki-kormány azonban erre a szervezetre bízta a második zsidótörvény végrehajtásának felügyeletét, „*költségvetését harmincszorosára (!), 60 ezerről 1,8 millióra emelte*” (409). A szervezet létszáma 1941-re elérte a 600 főt, „*jelentősége felért egy minisztériuméval is*” (409). A szervezet jelentésre kötelezhető minden értelmiségit foglalkoztató vállalatot, nyomozati jogköre volt (csak 1939 decemberéig 15 ezer eljárást indítottak), elbocsátásokkal, fizetéscsökkentéssel, bírságokkal szankcionálható, ellenőrizhette az illetékes törvényhatóságok bizonyos döntéseit stb. stb. A szervezet vezetője, Kultsár István nem csak élt, de gyakran kifejezetten visszaélt széles körű hatalmával (409-413).

Az új állami szervezetek alapítása vagy átszervezése mellett a „tervgazdaság” állama szívesen integrált „civil” kezdeményezésnek indult érdekvédelmi vagy gazdasági szervezeteket is. A Hangyát például gyakran szokták annak példájaként emlegetni, hogy volt egy életképes, alulról szerveződött szövetkezeti mozgalom már 1945 előtt is. A szervezet valóban így indult, de „*a Hangya ebben az időben már csak a nevében volt szövetkezetnek nevezhető... egyre inkább áruházlánccá alakult, és ennek megfelelően évről-évre újabb és újabb üzlethelyiségeket nyitott anélkül, hogy e mögött a szövetkezeti tagság releváns mértékű természetes növekedése állt volna*” (390). Az 1934-ben 58,5 millió pengős forgalom 1939-ben „*már 212 millióra rúgott és ebben az ütemben növekedett tovább*” (391). Végtelen naivság lenne feltételezni, hogy mindez a növekedés lehetséges lett volna a „zsidósnak” minősített közvetítő kereskedelem nélkül. De témánk szempontjából még érdekesebb, hogy a Hangya ekkor már gyakorlatilag állami cég volt: „*az állam 11 milliós tőkével volt képviselve, míg magánszemélyek csak 4 millióval*” (390). A kormány az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején többször is hitelekkel segítette a „szövetkezet” működését, s „*mivel a kialakulóban levő gazdasági szervezetben és különösen a zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban elkerülhetetlenül további közérdekű feladatok fognak a Hangyára hárulni, amelyek szükségessé fogják tenni a Hangya üzleti tőkéjének legalább 30 millió pengőre való felemelését*” (390) – fogalmazott a kormányülésen 1940 augusztusában a pénzügyminiszter.

A Hangya és a közigazgatás együttműködése mikroszinten is működhetett. Ungváry idézi például Endre László²² alispán (lásd később) levelét Wünschler Frigyesnek²³, „*hogy egy »kinézésre zsidó« személy a Hangya ügynökének adja ki magát... »Légy oly jó, nézz utána hogy tényleg Nátatok van-e és ha igen, származása rendben van-e?«*” (153). A Hangya az 1940-es évek elején, kormány megbízás alapján már kifejezetten szociálpolitikai feladatokat is felvállalt (421).

A Hangya volt talán a legfontosabb, de korántsem az egyetlen olyan „civil” szervezet, amely egyrészt aktív önkéntes antiszemita diszkriminációt folytatott, másrészt a korszak végére mind szorosabb szimbiózisba lépett a „tervgazdaság” államapparátusával és politikai elitjével. A Baross Szövetség például, amely a keresztény (értsd: nem zsidó) iparosok és kereskedők érdekvédelmi szövetségéként alakult 1919-ben, 1942 januárjában már 43.459 tagot tömörített, saját hetilapja volt, amely folyamatosan „*a zsidókérdés megoldását*” sürgette, 1939-ben tíz helyi szervezetének vezetőjét juttatta be a parlamentbe,

²² „*Endre László... szerepe döntő fontosságú a magyar szélsőjobb történetében: háttéremberként szinte minden szervezkedésben részt vett, nem egy esetben az irányítást is ő vette át*” (353), s mint ismeretes, a magyarországi holokauszt megszervezésében is kulcsszereplő lett.

²³ A Etelközi Szövetség tagja, az MTI volt vezető tisztviselője, Gömbös szűkebb baráti körének tagja, 1934-től a Hangya igazgatója (153).

a vezetője pedig 1932-től 1945-ig kormánypárti képviselő volt. Nem csoda, ha a következő években több rendeletet kifejezetten a Szövetség javaslatára adtak ki, pl. amelynek segítségével ki lehetett szorítani a zsidó kereskedőket a vásárokról stb. Ugyancsak a Baross Szövetség kezdeményezte, hogy a Posta szerelje le és adja keresztény kézbe a zsidók „kényelmi” telefonjait, sőt, mivel a Posta nem rendelkezett megfelelő nyilvántartással az ilyen(nek minősíthető) telefonállomásokról, a Barosshoz fordult listákért. Az már fel sem tűnik, hogy 1941-ben 20 milliós kölcsönt szavazott meg a parlament a zsidó üzleteket átvevő keresztény kereskedőknek (359-362), illetve, hogy 1944 tavaszán magától értetődőnek tűnhetett a javaslat, hogy „vegyék elő a jó öreg Baross-szövetséget. A zsidók cipő üzleteit is ők számolták fel. Egyedül ők tudják ebben az országban megmondani, hány zsidó üzlet van...” (362). Az utolsó mondat persze retorikai túlzás volt: 1941-ben minden törvényhatóságot köteleztek saját Közellátási Hivatal létrehozására, amelyeknek naprakész nyilvántartást kellett vezetniük valamennyi iparjogosítvány-birtokos, nagykereskedő, elosztó, árus személyéről, származásáról, az általa forgalmazott termékekről (417).

Ha a gazdaságirányítás egyszer megindult a kötött forma, a „tervgazdaság” felé, akkor a szabályozás ritkán állt meg a „nagy dolgoknál”. Részletes előírások születtek például arra nézve, hogy a pamutfonógyáraknak 16% műrostittal kell dolgozniuk, hogy a gyapjúiparban legalább 35-40% idegen anyagot kell használni a gyapjú feldolgozásánál, vagy hogy a jutát 40% kenderkóccal kell keverni. Számos árucikk gyártását betiltották, a textilipar termelésének 90%-át standardizált termékek előállítására kellett fordítania; az előírások ellenőrzésre létrehozták a Textilközpontot, amely a nyersanyagok és készáru elhelyezéséről is gondoskodott (417).

Gyakorlatilag minden iparágban hasonló intézkedések születtek, sőt, a szabályozás kiterjedt a gazdasági rendszer felhasználói alapegységeire, tehát az egyéni háztartásokra is. Például, 1943-ban az ország egész területén betiltották a magánépítkezéseket; a „jegyrendszer” kifejezés tulajdonképpen leegyszerűsítő megnevezése annak a rendszernek, amelyben az állampolgárok külön „vásárlási könyvekkel” rendelkeztek, s ezek segítségével szabályozták, hogy egy személy egy évre milyen anyagból mennyi ruhaneműt vásárolhat, milyen minőségű és hány cm bőrt használhat fel a lábbelije javításához, mennyi petróleumot használhat el stb. (417).

„A kormány tervgazdálkodási intencióival függ össze a trappista sajt mind a mai napig tartó piaci hegemon helyzetete is: 1941 januárjában Reményi-Schneller előterjesztésére a minisztertanács hozzájárult ahhoz, hogy a sajtkészítést országosan 30%-kal csökkentsék, és az össz mennyiség legalább 60%-ából takarékosági okokból »trappista jellegű egységes félkemény sajt készítenő« (mivel ebből a fajtából volt a legkedvezőbb a kihozatali arány)” (397).

A törvényhozás és a kormányzat zsidóság elleni „nehéztüzérségi támadását” tömeges, ütőképes, rugalmas, akár gerillaakciókra is kész „gyalogság” kísérte. A hasonlat az ún. bürokratikus antiszemitizmus gyakorlatára vonatkozik, amelyre a *Mérleg* számos példát hoz. Arról van szó, hogy a törvényhatóságok kezében jelentős hatáskör maradt helyi iparosok és kereskedők tevékenységének szabályozására, amellyel egy „kreatív” közszolga könnyen visszaélhetett. A már többször említett, jogosan kiemelt jelentőségüként kezelt Endre László már „szolgabíróként a zsidósággal szembeni fellépés közismert gyakorlati specialistájának számított. A gödöllői járásban rajtaütésszerű szemléket tartott a zsidó kereskedők boltjaiban, és ezek során mindig talált valamilyen vélt vagy valós szabálytalanságot (piszkos ablak, legyek a boltban, magas árak), amelyet a helyszínen kiszabott magas bírsággal, az üzlet bezáratásával, elzárással torolt meg. Az iparengedélyért folyamodó zsidóknak a lehető legritkább esetben volt hajlandó megadni a működési engedélyt” (103). Hangsúlyozni kell egyrészt, hogy Endrén kívül a

közigazgatás számos tagja gyakorolt hasonló praktikákat, másrészt, hogy a bürokratikus antiszemitizmus gyakorlata végighúzódik a korszakon, a konszolidált Bethlen-érát is beleértve.

A részletgazdag leírások ellenére Ungváry időnként mintha túl nagy jelentőséget tulajdonítana az ideológiának – márpedig az államapparátus súlyának és hatalmának növekedése nem csak az etatista eszme térhódításának tünete, okozata, de jelentős részben oka is volt. „...Az első világháború után... a magyar igazgatásban »középosztály« név alatt egyesült úri és értelmiségi elemek... azt is felfedezték, hogy a laissez faire liberalizmus háttérbe szorulása folytán milyen új hatalmi lehetőségek nyílnak meg a bürokratikus apparátus számára, s ezeket a modern lehetőségeket beállították a maguk legkevésbé sem modern társadalmi önvédelmének a szolgálatába: a bürokrácia erősítésének, tovább növelésének és a gazdasági életre való kiterjesztésének a lehetőségét tudatosan összekapcsolták a »középosztály« konzerválásának és pozícióerősítésének a műveletével. A harmincas-negyvenes évekre a Hivatal gyakorlatilag már nagyobb hatalom volt a Nagybirtoknál és a Nagytőkénél (kiemelés tőlem – DCs), csak éppen nem, kevésbé volt ennek tudatában és nem tudott élni ezzel a hatalommal” – írta Bibó István (1994: 310). S ne feledjük: Bibó nem csak kiváló elemző volt, de belülről ismerte az állami apparátust, szinte „a vérében volt” (édesapja és anyai nagyapja egyaránt minisztériumi tisztviselő, apósa a sajátos apparátust irányító Ravasz László református püspök), ő maga pedig – bírósági hivatalnokoskodás után – 1937-től 1947-ig (a nyilas periódus kivételével) minisztériumi tisztviselő.²⁴

A korszakban az állami alkalmazottak száma, s azon belül a hivatalnoki gárda folyamatosan növekedett: „*csupán 1938 és 1944 között mintegy kétszeresére emelkedett az állami alkalmazottak száma, amely 1943-ban már 413.000 főt tett ki*”; e tömeg mintegy harmada lehetett szűkebb értelemben vett tisztviselő (Gyáni 1998:228). Családtagokkal együtt tehát legalább egymillió fős népesség alakult ki, amely közvetlenül érdekelt volt az állami szerepvállalás kiterjesztésében.

A *Mérleg* terjedelmes és „kerek”, nem lenne szerencsés további korszakokra való kitekintést is „számon kérni” – de Ungváry szinte „kihívja” maga ellen az ilyen kritikai megjegyzéseket, olyan gyakran tesz kiszólásokat a késő-Horthy-kori „tervgazdaság” és a szocializmus korabeli tervgazdaság közötti folytonosságról. Sajnálatos módon, itt is inkább az ideológiai folytonosságra, személyi átjárásokra koncentrálnak, ritkán említ intézményes példákat. A ritka kivételek egyike a következőképp visszaadható fejtegetés: a már említett, 1942-ben létrehozott, Anyaghivatalt és még a győri program kapcsán létrehozott Országos Árhivatalt 1947-ben – tehát a *pro forma* koalíciós érásban – vonták össze az Országos Anyag- és Árhivatal intézményében. A hivatalt 1948-ban ugyan felszámolták, funkcióit azonban maradéktalanul átvette az Országos Tervhivatal; 1957-ben újjászervezték előbb az Árhivatalt, majd 1967-ben újraegyesítették, és ismét Országos Anyag- és Árhivatal néven működött. 1957-től 1984-es nyugdíjazásáig az a Csikós-Nagy Béla vezette, aki bár „csak” államtitkári rangban volt, köztudottan a Kádár-kor egyik legfontosabb gazdaságpolitikusanak számított. Felettesei számára nem lehetett titok, hogy Imrédy beosztottjaként kezdte a pályafutását, hogy a náci gazdaságpolitika csodálójává vált, hogy a nyilasokhoz közeledett. Miközben miniszterét, Reményi-Schnellert halálra ítélték, Csikós-Nagyot Vas Zoltán kihozta az internálótáborból és a Gazdasági Főtanácsban fontos beosztásba helyezte.

Opportunizmus? Nem egészen, hisz’ Csikós szélsőjobboldali korszakában is a „tervgazdaság” csodálójának számított (328). Mégis, egy főtisztviselő politikai múltja, bár kétségkívül „pikáns”, nem támasztja alá olyan erős érvekkel a „kontinuitás”-

---

²⁴ 1944-ig az igazságügyben, 1945-től a belügynél osztályvezető.

elméletet, mint például magának a Gazdasági Főtanácsnak az elemzése. 1944-ben az Ideiglenes Kormány, majd 1945-től a koalíciós kormány meglepő magától értetődéssel „örökölte meg” az utolsó Horthy-kormányok kiterjedt rendeletalkotási jogkörét, majd ugyanilyen meglepő könnyedséggel delegálta annak egy részét a Gazdasági Főtanácsra. Pontosabban: a gazdaságirányításban részes miniszterek tanácsaként létrejövő Főtanács helyett annak Titkárságára. Az ennek élén álló Vas Zoltán kommunista politikus – pártja mindenkori irányvonalával egyeztetve – gyakorlatilag parlamenti jóváhagyás nélkül döntött a gazdaság minden fontosabb kérdésében, a költségvetést is beleértve. Maga Vas is „a szinte diktatórikus jogkörrel felruházott Gazdasági Főtanácsról” beszélt (Pető–Szakács 1985:66) – a GF megalakulásának második évfordulóján, tehát formailag még többpárti kormányzat alatt.

Rákosi egy Molotovval folytatott titkos tárgyalásán (1947. április 29.) még nyíltabban fogalmazott: „A kommunistáknak sikerült egyfajta gazdasági diktatúrát kialakítani az országban. Köztudott, hogy nélkülünk a bankok nem adhatnak hitelt”(Izsák – Kun 1994: 196-197).

Egy másik kitűnő példa erre a jegybank függetlensége – a liberális piacgazdaság hívének éppen nem mondható Bethlen István kormánya ezt ugyanis biztosította az 1924. évi jegybanktörvényben. „De az 1938. évi, úgynevezett honvédelmi törvény lehetővé tette, hogy a kormány az ország érdekében túltegye magát az egyéb törvények megszorításain. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány e jogszabály alapján kötelezte a bankot a fedezetlen pénzkibocsátásra” (Pető–Szakács 1985:58) – melynek eredményeként Magyarország produkálta a máig világrekorder hiperinflációt. Az 1990-es rendszerváltást követően a gazdaságtörténész már fogalmazhatott nyersen: „Az állam a pénz- és hitelpolitika, a kamatfeltételek, nyersanyagárak, az adórendszer megszabásával – kis túlzással – a szó szoros értelmében csődbe juttatta a legnagyobb vállalatokat. Állami kisajátításuk ezek után pusztá formáltság maradt” (Honvári 1996:479).

A Csikós-Nagyról korábban írtakat könnyű félreérteni: a sokat emlegetett folytonosság éppen a személyi vonatkozásokban volt a legkevésbé releváns; másrészt az ideológiai kontextus különbözősége sem jelentéktelen.²⁵ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az államigazgatás gyakorlatában és a köztisztviselők habitusában már kimutatható ez a folytonosság, márpedig ez a jelenség – mivel a közigazgatás személyzete, több egymást követő kör nyomán szinte teljesen kicserélődött 1945 és 1953 között – több mint érdekes. Mindenesetre e tételt érdemes többnek tartani, mint pusztán egy „na, most a komcsik is, meg a náci is megkapják a magukét”-típusú kiszólást.

A recenzió természetesen a 650 oldalas kötet számos témáját nem tudta még csak említeni sem. A feldolgozott anyag mennyiségéhez képest viszonylag kevés tévedés vagy elgépelés fordul elő.²⁶ Legnagyobb problémának azt érzem, hogy az amúgy jó forráskritikai érzékkel rendelkező szerző időnként túl könnyen elfogad olyan forrásokat, amelyek az ő koncepcióját erősítik. Példának okáért, hajlamos minden további nélkül elfogadni, hogy egy-egy korabeli szereplőt tetteiben *szociális érzékenysége* motivált – pusztán, mert az illető erre hivatkozott.

²⁵ Böszörményi Zoltán 1945 májusában nyílt levélben ajánlja fel „Rákosi Elvtársnak” maga és minden híve szolgálatait, annak érdekében, hogy „Eltársam megteremthesse a megváltó új, szovjet szocialista államot” (321). Az ilyen idézetek sora sem elegendő azonban a szélsőjobb és a szélsőbal közeli rokonságának bizonyítására – legfeljebb közös elemek, közös hangsúlyok, közös attitűdök kimutatására.

²⁶ Bár előfordul, pl. egy táblázatban a leggazdagabb 0,6% szerepel, míg a táblázat alatti bekezdésben már 1,6% (40); később ismét 0,6%-kal találkozhatunk (175).

Vagy: „Endre [László] valóban mintaszerű teljesítményt nyújtott, az eredmények őt igazolták: az ezer lakosra jutó, országos átlagnál (14,2) korábban rosszabb gödöllői halálzási mutató 1937-re 12-re csökkent, a gümőkori halálzási aránya harmadával, a csecsemőhalandóság negyedével csökkent” (149). A két világháború között minden halálzási mutató meredeken csökkent az egész országban,²⁷ és semmi meglepő nem lenne abban, ha a gödöllői járásban ezek a mutatók az országos átlag felett teljesítettek volna. 1923-ban, Endre főszolgabírói kinevezésekor egyébként országos átlagban ezer lakosra 19,5 halálzási esett, s a mutató csak 1936-ra csökkent 14,2-re. Ungváry idézett mondata tehát nem bizonyít semmit, arról nem is beszélve, hogy kicsit aránytévésztés egy hiperaktív főszolgabírónak tulajdonítani egy közigazgatási egység demográfiai mutatóinak javulását.

Nagyon tanulságos a rengeteg minieletrajz, de talán szerencsésebb lett volna egy külön kislexikonban megjelölni, nem pedig lábjegyzetekben. Rövidítésjegyzék sem ártott volna: hogy mi pl. a MOVE, azt talán még tudja a korszak iránt érdeklődő olvasó, de a MONE jelentésének ismeretét már nem érdemes feltételezni (ráadásul, ha ez utóbbi rövidítés egy bekezdésben szerepel az előbbi kifejezés két használatával, akkor felmerül az elgépelés gyanúja is, 421). Hasonlóképp: a MAORT jelentésével sem biztos, hogy képbe kerül az olvasó, főleg, mert a könyv „vezető keresztény értelmiségiek” tipikus véleményeként idézi a Magyar-Amerikai Olajipari Részvénytársaság igazgatóhelyettesének véleményét.

Egyébként érdemes lett volna többet is megtudni erről a vállalatról, amelyet tulajdonképpen amerikai tőke és a magyar állam hozott létre az 1930-as években, s amelynek köszönhetően Magyarország olajtermelővé vált (ami 1944-45-ben sajnálatosan felértékelte a Wehrmacht számára a Nyugat-Dunántúl megtartásának értékét). Később, a Rákosi-rendszer a MAORT-ot szemelte ki a gazdasági koncepciók egyik első célpontjaként. Palójtay Gyula, a MAORT igazgatóhelyettese Ungváry által idézett kijelentése pedig a késő-Horthy-kor „tervgazdasága” egyik mottója is lehetne: „a nyilaskeresztes párt célkitűzései és programja tagadhatatlanul helyes, azonban a párt többsége csőcselék és örült. Ezért, hogy Imrédy szavaival éljek, a csőcselék megsemmisítése azzal érhető el, ha az ő elveit hirdetjük” (216).

A legenyhébb kifejezés, hogy tévedett.

---

²⁷ 10.000 lakosra 1920-ban 35,53 gümőkori okozta haláleset jutott, míg 1930-ban 19,84, 1939-ben 13,6, országosan tehát több mint 60%-kal csökkent a mutató (Múlt és jelen 1996:226-227). A csecsemőhalandóság mutatója 1923 és 1937 között – tehát Endre gödöllői főszolgabírósága alatt – országosan 27,5% (ezer évesületésre 183,9-ről 133,4-re), tehát több mint a negyedével csökkent – országosan (Múlt és jelen 1996:64-65).

HIVATKOZÁSOK

- Bibó I. (1994) [1947] A magyar közigazgatásról. In: *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Budapest: Magvető. 298-310.
- Demográfiai évkönyv, 2010*. (2011) Budapest: KSH.
- Gyáni G. (1998) Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni G. – Kövér Gy. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. 169-356.
- Heller, M. – Nyekrics, A. (1996) *Orosz történelem II. rész*. Budapest: Osiris – 2000.
- Honvári J. (szerk.) (1996) *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest: Aula.
- Illyés Gy. (1933) Pusztulás. Uti jegyzetek. *Nyugat*. 17-18. Hozzáférhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17577.htm>. [Letöltve: 2013-04-12].
- Izsák L. – Kun M. (szerk.) (1994) *Moszkvának jelentjük... : titkos dokumentumok, 1944-1948*. Budapest: Századvég.
- Márai S. (1998) *Napló 1943-44*. Budapest: Helikon.
- Múlt és jelen. (1996) *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: KSH.
- Némedi D. (1985) *A népi szociográfia, 1930-1938*. Budapest: Gondolat.
- Pető I. – Szakács S. (1985) *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka, 1945-1968*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.